

ԵՐԵՎԱՆԻ ԲԻԱՅՆԱԿԱՆ ԴԱՄԲԱՐԱՆԸ

Ա Մ Փ Ո Փ Ո Ւ Մ

1984 թվականին, Երևանի Արշակունյաց պողոտայի մոտ, «Ավառագրեզատ» գործարանի ասարածքում, շինարարական աշխատանքների ժամանակ բացվեց մի դամբարան, որն այնուհետև պեղվեց ՀՀ ԳԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի հնագիտական ջոկատի կողմից: Պարզվեց, որ դամբարանը քիչ-մեծ կառուցված է եղել մի մեծ ու հին գերզմանատունը: Այստեղ, բացի քննարկվող դամբարանից, բացվեց նաև մեկ վաղ բրոնզեդարյան, ալսպես կոչված, քարակղային թաղում, որից մի փոքր հեռու պեղվեց սրբուր բրոնզեդարյան մեկ այլ գերեզման: Բացի այս, վերոհիշյալ դամբարաններից հարող տարածքում գտնվեց մ. թ. ա. I հազարամյակի սկզբներով թվագրվող խեցեղեն:

Պեղված ռիսմանկան դամբարանը 3.46 մ երկարությամբ, 1.97 մ լայնությամբ և 2.15 մ բարձրությամբ (ներքին չափսերով) ուղղանկյունաձև կառույց է, հյուսիս-հարավ կողմնորոշմամբ (ունի 10° շեղում դեպի արևմուտք):

Դամբարանախցի հատակը շարված է լավ առշված, սև, կարմիր, մուգ շագանակագույն տուֆե սալերով, որոնց տակ հարմարեցված էին գաղտնարանները: Հինգ շարք բարձրությամբ պատերը կառուցված են տուֆե սրբառաշ քարերով: Դամբարանի հինգ որմնախորշերից երեքը կառուցված են արևմտյան պատի մեջ, հասակից բարձր 0.44 մ (0.50 մ $\times$ 0.50 մ չափսերով): Նույնաման որմնախորշ կառուցված է հարավային պատի մեջ: Արեւելյան որմնախորշն ավելի մեծ է. հատակը ձեւանից բարձր է 0.44 մ: Որմնախորշի վերին մասը կազմված է տուֆե մեկ հեծանից, որն իր վրա է կրում դամբարանախցի ծածկի սալերի ծանրության մի մասը: Որմնախորշի երկարությունը 2.06 մ է, բարձրությունը՝ 1.22 մ, խորությունը՝ 1.01 մ:

Դամբարանի պատերի շարվածքի սմեմավերջին հինգերորդ շարքը մի փոքր առաջ է եկած (0.18-0.18 մ-ի չափով) խցի զրեթե ամրոջ պարագիծն ընդգրկող քիվի ձևով, որի վրա (դամբարանի հյուսիսային կողմում) նսած են հինգ մեծ տուֆե ծածկի հեծաններ (բարձր. 0.87-0.84 մ, լայն. 0.45 մ), զգված դամբարանի լայնքով՝ արևմուտքից արեւելք: Միայն արեւելյան կողմում ծածկի քարերը, ինչպես ասվեց, նսած են

որմնախորշի մաս կազմող հեծանի վրա: Որմնախորշն ունի առանձին ծածկ՝ կազմված երկու ալ, միանման քարե հեծաններից, զգված դամբարանի երկայնքով՝ հյուսիսից հարավ: Դամբարանի հարավային կողմի ծածկի յոթ սալերը մի կողմից ամուր կցված են հիմնական ծածկի սալերին, մյուս կողմից հեմված են քիվի ու հյուսիսային պատի շարվածքին:

Դամբարանախցի մուտքը (բարձր. 1.29 մ, լայն. 0.75 մ, խոր. 0.54 մ), որը գտնվում է կառույցի հյուսիսային կողմում, դրսից ամուր փակված է մեծ տուֆե սալաքարով: Դեպի մուտք տանող մանր գլաքարերով շարված միջանցքի (դրոմոսի) չափսերը և հորինվածքը հնարավոր չէ որոշել, քանի որ այն ընկած է այժմ գերծող զործարանի արտադրամասի շենքի ստան տակ:

Դամբարանում գտնվեց հարուստ նյութ, Արևմտյան պաաի երեք որմնախորշերում դրված էին մեկական աճյունաաափոր՝ լցված մարդու, կենդանիների և թռչունների մանրատված ոսկորներով, արեւելյան մեծ որմնախորշում՝ ցլի գլխի արձանիկներով զարդարված մի մեծ կամանոթ, ինչպես նաև մի թաս, որի հատակի վրա պահպանված էր նապատուակի պատկերով կրնքադրոշմ: Դամբարանի մյուս խեցեղեն նյութ առյուծի գլխի ձեով հարդարված ծորակով սափորն է, մեկ այլ սափոր, ճրագ, մի քանի մեծ ու փոքր թաւեր՝ գրտնրվեցին դամբարանի հյուսիսարեւելյան անկյունում:

Երեք գաղաճարաններից առաջինը հայտնաբերվեց դամբարանախցի արևմտյան պաաի մոտ գտնվող հատակի սալաքարերի աակ: Այստեղ պահված էին բրոնզե կապարճի ռեկորներ, թաս, ագաթե հուլունքներ, գիշերաքարերից պաարաստված կշռաքարսուն, զրիֆոնի և կիսալուսնի պատկերներով հարդարված մի կնիք: Երկրորդ գաղտնարանը հայտնաբերվեց դամբարանի արեւելյան պաաի հատակի սալերի տակ. այստեղից գտնվեցին միայն մի քանի օձազուրի ապարանջաններ: Երրորդը՝ կառուցված էր արեւելյան, մեծ որմնախորշի հատակի աակ, որտեղ թաքցված էին երեք ասորեր գոտիների ու ձիասարքի մասեր, օձագլու ապարանջաններ, երկաթե սուր, դանակ, դաշույններ, բրոնզե գամեր, մեկ դույլ և այլ իրեր:

Դամբարանում գտնված բարձրորակ գեղարվեստա-

կան խեցեղենը, իր ձևերով և հտրդարանքով, րա-
ժանվում է երկու խմբի. առաջինում ընդգրկվում են
հինգ լայնարեքան, կլորավում, քիչ ձգված իրանով
անկամթ սափորները, որոնք ունեն համեմատաբար
բարձր վզիկ և շեշտակիորեն դեպի դուրս կլորացող
շուրթ ու լայն հատակ: Այս անոթների իրանները
սլակից «անջատված են» ուռուցիկ գոտիով: Սափոր-
ներից երեքի ուսերին գալսիկոված են եռանկյունա-
ձև փսակոված երեք, իսկ մյուս երկուսի վրա՝ եր-
կուսական անցքեր: Նման կամ մի փոքր տարբեր աճ-
յունասափորներ գտնվել են ինչպես Հայաստանի Հան-
րապետության տարածքից, այնպես էլ Արևմտյան Հա-
յաստանի հուշարձաններից:

Ուշադրություն որպես աճյունասափոր սովորաբար օգ-
տագործվում էին կենցաղային, զանազան ձևեր ունե-
ցող խեցանոթներ՝ անկամթ, միականթ կամ երկ-
ականթ սափորներ [Երևան, Չրմեա (Ալթին թեփե),
Իզդիր, Օշական], կճուճներ (Նոր Արեշ), կարասներ
(Արգիշթիխիից, Չրմեա): Ուշագրավ է, որ կավե դի-
անոթներից բացի, Չրմեայի դամբարաններից մեկում
գտնվել են նաև բրոնզե աճյունասափորներ:

Դամբարանում հայտնաբերված գեղարվեստական
խեցանոթների երկրորդ խումբը կազմում են երկու
կենդանակերպ արձանիկներով ճարդարված, բարձր
որակով պատրաստված կավանոթները. մեկը մեծ,
լայն բերանով, կլորավում իրանով, անկամթ, առա-
ջին խմբի սափորների մեծ վզիկով և շեշտված
շրթով է, որի մակերեսը հարդարված է երեք զարդա-
գոտիներով: Սափորի ուսին տեղավորված առյուծի
արձանիկը հիշեցնում է Կարմիր բլուրից հայանի
քարե առյուծի վրայի առյուծի քանդակը: Առյուծի աչս
արձանիկը ծորանի մշակակություն է ունեցել և խո-
ղովակաձև անցումով միացած է անոթի հատակին
գտնվող բոլորաձև, իր վրա չորս անցքեր կրող թմ-
բիկի հետ: Տեղական արտադրություն մեծ անոթներ
են գտնվել նաև Սևանա լճի ավազանում, Արցախում:

Երկրորդ անոթը մեծ, անկամթ սափոր է, կլորա-
վում, ուռուցիկ իրանով ու թյլ ընդգծված վզիկով:
Ունի լայն, դեպի ներս ծալած ու հորիզոնական դիր-
քով գրված շուրթ, որի ամրոցված արտադիծր զարդար-
ված է առվակոսով: Ներճկված, անոթի ամբողջ պա-
րագիծն ընդգրկող երկու գույզ գծերով է զարդարված
և նրա ուսամասը: Սափորի պսակին. իրարից հավա-
սար հեռավորությամբ, ամրացված են վարպետորեն
քանդակված ցլի գլխի երեք արձանիկներ: Ճաշակով
հարդարված այսպիսի անոթները տարածված էին
Վանի թագավորությունում. գտնվել են Կարմիր բլուրի
ամրոցի ու բնակավայրի տարածքից, Դվինից, Բաղ-
նոցից: Կասկած չկա, որ դրանք ընդօրինակված են
Վանի թագավորություն մեջ հայտնի համապատաս-
խան բրոնզե անոթներից:

Խեցեղենի մյուս մեծ խումբը կազմում են համե-
մատաբար հասարակ կավանոթները՝ կլորավում, քիչ

ձգված, լայն ու բարձր վզիկով սափոր, երկու մեծ (մե-
կի հատակին կա մտալաստուկի պատկերով մի դաշ-
վածք) թասեր և կլորացող կողերով, կտրված շրթով
և երկու միջնորմով ծիթաճրագ: Վերջինիս մեծանկր
հայտնի է Էրերունիից և թվագրվում է մ. թ. ա. VIII
դարով:

Դամբարանում հայտնաբերված իրերի թվում մեծ
խումբ են կազմում զենքերը, որոնց մեջ առանձնա-
նում է 0.90 սմ երկարություն ունեցող երկաթե սուրը:
Գտնվել են նաև երեք, այսպես կոչված, առաջավոր
ասիական տիպի դաշույններ. որոնք ի հայտ գալով
Հայկական լեռնաշխարհում միջին բրոնզի դարում,
հտրաանում են մինչև մ. թ. ա. VIII դարը: Հայտնա-
բերվեց նաև կտրված սայրով, մի եզրը բութ, հարթ
ու կարճ պոչուկով դանակ, որի մեծանները հայանի են
Իզդիրի դամբարաններից:

Դամբարանում թմբված՝ րացվածք ունեցող կո-
թառներով երեք միգակի ծայրերը աերևաձև են (կր-
արրվածքում՝ ձվաձև): Նման, սակայն միջանցիկ ունե-
ցող գեղարդներ հայանի են Կարմիր բլուրից, Արգիշ-
թիխիից, Չրմեայից: Երկու մետաղաքները մշաձև
են (կարվածքում՝ ձվաձև), ունեն ուղիղ պոչուկներ:
Այս ձևի մետաղաքները լայն տարածում են ունեցել
Վանի թագավորությունում. մ. թ. ա. VIII դարից
սկսած:

Կապարճներն (երկար. 0.55 մ) դեպի վար մեղա-
ցող բրոնզե խողովակների ձև ունեն (վերին եզրի
տրամագիծը 0.15 մ է, վարի եզրի՝ 0.09 մ), որոնց
վրա գտնված են գոաու համար նախատեսված եր-
կուսական օղակներ: Այս կապարճներն, ըստ երևույ-
թին, իրենց ներքին եզրին ամրացվող կաշվե պարկա-
ձև մասեր են ունեցել, որոնք չեն պահպանվել: Նման
կապարճները բնորոշ չէին Վանի թագավորության
համար. այստեղ տարածված էին ավելի մեծ, ուղիղ,
յնեղացող եզրերով օրինակները, որոնց րագմաթիվ
մոտյներ են հայանի Կարմիր բլուրից: Դամբարանում
գտնված աղեղի մաս կազմող բրոնզե կիսակլոր անց-
քեր ունեցող երկու թիթեղները մույնպես սակավ են
հայտնի րիայնական հուշարձաններից և հիշեցնում են
Բ. Ա. Կուֆաիմի կողմից Թեղքում գտնված աղեղի
մասնամասերը:

Դամբարանի զաղանարաններում հայտնաբերված
իւրերի թվում մեծ խումբ են կազմում ձիասարքի մա-
սերը. սանձեր, ճակատակալ, զանգակներ, վահանակ-
ներ, ճարմանդներ: Գտնված սանձերի երկմասի, եզ-
րերն օղակաձև ավարտվող երկաթե լկամների մի քա-
նի կտորներ են պահպանվել միայն: Ձիու ճակատա-
կալը հավասարակող, մի եզրը մեղացող, սեղանի ձև
ունեցող որոնգե թիթեղ է, հարդարված երկու հորիզո-
նական և մեկ ուղղահայաց ուռուցիկ գծերով: Ճակա-
տակալի վրա արված են երկու անցքեր՝ այն, ձիու
հանդերձանքի մյուս մասերին ամրացնելու նսմար:
Վանի թագավորության տարածքից այժմ հայանի են

բազմաթիվ մակատակալներ, որոնք ճոխ մախշագարդված են, իսկ մի քանիսն ունեն առասպելական թեմաներով պատկերներ և ուսումնասիրողների կողմից հաճախ դիտվում են որպես Բիայնիլի կիրառական արվեստի փառքում մտնողներ:

Բրոնզե երկու զանգակներից առաջինը հարդարված է հինգ հորիզոնական, ուռուցիկ գծերով, որոնցից երկրորդի ու չորրորդի միջև առկա են չորս ուղղանկյունաձև անցքեր: Զանգակի գագաթին աճրացված է մի կտր օղակ: Զանգակի մեջ պահպանվել է մաս երկաթե լեզվակը: Մյուս զանգակը առաջինից տարբերվում է իրանի ձևերի ավելի սահուն անցումներով և զարդարանքի թացակալությամբ: Նման զանգակները տարածված են եղել ինչպես Վանի թագավորությունում, ալմպես է սահմանամերձ հյուսիսային շրջաններում:

Զիսաարքը մաս են կազմել, ըստ երևույթին, մասերոնգե կոնաձև, գամաձև զագաթով վահանակները (րարձր. 2.5—4.5 սմ, հիմքի տրամ. 6—8 սմ), որոնք ներս կողմից ունեն կամրջակ: Նման վահանակներ հայտնի են Իգլիրից, Կարմիր լուրից, Ալիշարից և թվագրվում են մ. թ. ա. VIII—VII դարերով: Զիու հանդերձանքի մասեր են մաս երկու մեծ (տրամ. 6 սմ) և մեկ փոքր (տրամ. 4.2 սմ) ճարձանները, որոնցից մեծերը շրջանաձև են և ունեն քիչ ուռուցիկ մակերես և կամրջակ. հարդարված են հաակակաղաղով և ուռուցիկ զծերով: Փոքր ճարձանը ձևով մաս է մեծերին, սակայն զարդանախշված է: Նման ճարձանները, որոնք հայտնի են ինչպես Հայկական լեռնաշխարհի թիայնական, ալմպես էլ «տեղական» հուշարձաններից, թացի ձիասարքի մաս լինելուց, օգտագործվել են մաս որպես զինվորի զրահաշապկի թաղաղի:

Դամրարանում որված, շատ վատ պահպանված կահույքի մասեր են եղել վեց փոքր, բրոնզե, կտրավում զլուխներով զամերը, որոնց համանմանները հայտնի են Կալաի դերեից և զահավորակի ցլի սըմրակի ձև ունեցող բրոնզե սնամեջ ոտքերը:

Երևանի դամրարանում գտնված բրոնզե իրերի մյուս խումբը կազմում են դուլը, թասը և զավաթի կանթերը: Դուլը պատրաստված է բրոնզե թարակ թիթեղից, ունի դեպի վեր լայնացող իրան: Գուցե շորթի աակ ամրացված են երկու օղակներ, որոնց միջով անցնում են կորացած ծալքերով, բրոնզե լարից պատրաստված ունկերը: Բրոնզից և արծաթից պատրաստված ուրարտական դուլերի հավաքածուն մեծաթիվ է: Ուշագրավ են Եվեցարիայի և Լեզ Արքսի թանգարաններում պահվող այս դուլերը, որոնցից մեկի վրա փորագրված արձանագրությունում հիշատակված են Վանի թագավորությունում մ. թ. ա. IX դարի վերջին քառորդին զահակալած Իշպուհի արքայի և մրա թոռան՝ Ինուշուուայի, իսկ մյուսի վրա՝ միայն Իշպուհիի անունները, քանի որ չափազանց փոքր է մ. թ. ա. IX դարի թվագրվող թիանական իրերի՝ աշխարհի տար-

բեր թանգարաններում պահվող, ժողովածուն: Հիշատակված առաջին արձանագրությունը արդեն է: Այս արձանագրության տվյալների համադրությունը Ինուշուուայի սասին հայտնի այս տեղեկությունների հետ, հմարավորություն է ընձեռում ենթադրելու, որ Ինուշուուան կարճ ժառանկով ժառանգել է Ուրարտուի զահ:

Թասն ունի կտրավում, լայնացող իրան, եզրագծված կողեր, դուրս ճկված պսակ և (օղակաձև հատակից ու կողերից թացի) հարդարված է եռաշարք ծաղկաթերթիկավոր վարդյակներով: Այս թասն իր մմանակներն ունի ինչպես Կարմիր լուրի և Գուլպիմոյի պեղումների ժամանակ գտնված նյութերում, այնպես էլ Լեզ Արքսի և Մայնցի թանգարանների թիայնական նյութերի հավաքածուներում, որոնք հայտնաբերվել են Արևմտյան Հայաստանի տարածքից և թվագրվում են մ. թ. ա. IX—VIII դարերով:

Բրոնզե երկու կանթերը տարբեր անոթների են պատկանել. առաջինը մեծ է, երկարավում: Երկրորդը ավելի փոքր է, կտրվածքում կտր, կորության վրա ունի ոչ մեծ ելուն: Կարելի է ենթադրել, որ այս կանթերը պատկանել են Վանի թագավորությունում լավ հայտնի, երկարավում իրանով և րարձր վզիկով, հարթ կամ կուն ունեցող երկկանթանի զավաթներին: Նման երկկանթանի մետաղե ամրողական անոթներ առաջօրե չեն գտնվել: Սակայն դրանց զուտության մասին վկայում է Քսերքսեսի (մ. թ. ա. 486—484 թթ.) Պերսեպոլիսի հայանի րարձրաքանդակի սյն հատվածը, ուր պատկերված են արքային հարկ բերող հայերը: Վերջիններիս կողմից արքային մվիրաբերվող իրերի թվում զատկերված է թանկարժեք մետաղից պատրաստված, վերը հիշատակված զավաթների ձևերը կրկնող երկկանթանի մի շքեղ անոթ:

Դամրարանում գտնված իրերի թվում մեծ խումբ են կազմում մաս բրոնզից և կիսաթանկարժեք քարերից պատրաստված զարդերը. առանձնապես ուշագրավ է լույի չորս զլուխների քանդակներով զարդարված բրոնզե շքանդը: Նման շքանդներ հայտնի են մաս Կարմիր լուրից, Արմավիրից, Օշականից, Նոր Արեշից, Իգլիրից և այլ հուշարձաններից: Վերոհիշյալ իրերի թվում հետաքրքիր հավաքածու են կազմում ութ օձագլուխ ապարանջանները, բոլորն էլ խոշոր են և դամրարան են դրվել կտրելուց, կտրտելուց ու ծրմրեկուց հետո: Նման ապարանջաններ հայանի են պատմական Հայաստանի թե՛ թիայնական (Արմավիր, Կարմիր լուր, Էրերունի, Իգլիր, Արծկե, Բաղնոց) և թե՛ տեղական (Մուխանձաթ թափա, Աստղաձոր, Աթարեկյան, Կամո, Վարդենիս) հուշարձաններից: Գտնվեցին մաս հիանալի նդկված ազաթե՝ ոլունքներ, երեք սկավառական հույունք-րաժանարարների հեա: Նման հարդարանքի հույունքներ հայանի են մաս Կարմիր լուրից և Էրերունոց:

Դամբարանում գտնված զարդերից են մահ բրոնզե փոքրիկ խողովակի և կախիկի թեկորները:

Հաատկ ուշադրության են տրժանի մահ դամբարանում գտնված երեք գոտիները, որոնցից առաջինը մասնաձևված է ռազմաթիվ թեկորների. գոտին լայն է (19 սմ) և ունեցել է մոտ 120 սմ երկարություն: Գոտին եզերված ունի անցքեր, որոնց միջոցով կարվել է կաշվե հեմքի վրա: Գոտու արտաքին մակերեսը ամբողջությամբ դրվագված է ինչպես առանձին կանգնած ռազմականքերի, հեծյալների, ցոզերի, ձիերի և առյուծների պատկերներով, այնպես էլ ռոսի տեսարաններով: Արկայացված են ռազմականքի վրա հարձակվող առյուծների և դրանց հետապնդող հեծյալների կերպարներ:

Մյուս գոտին նույնպես դամբարան է դրվել մասնատված միմանում: Գոտու վրա պատկերված են առասպելական ասորեր կենդանիներ. սրբաթաց վարձող թեսվոր ցոզեր, առյուծի թաթեր ունեցող թեսվոր ձիեր, թռչունի կտուցով կամ ձկան առյուծ ու կանացի դեմքով թեսվոր առյուծներ, ձկնասույն և առյուծի թաթերով թռչուններ: Այստեղ են ներկայացված են ռոսի տեսարաններ. պատկերված են առյուծների ու ցոզերի հետ մարտնչող ռոսորդներ (հեծյալներ կամ ռազմականքերում կանգնած մարտիկներ), ինչպես մահ ձիու և ցողի, ցույի և առյուծի, ձիու և առյուծի միջև մեմամարաի աեսարաններ:

Նման հարդարանք ունեցող, Արևմտյան Հայաստանի տարածքից հայտնի ըիայնական գոտիների թավականին մեծ հավաքածու է պահվում Ադանայի գավառական թանգարանում:

Երրորդ գոտին հարդարված է միայն երկրաչափական զարդանախշով: Պահպանվել է հինգ ոչ մեծ թեկորների ձեով, որոնց ընդհանուր երկարությունը 26 սմ է: Գոտու լայնքը 9.5 սմ է:

Դամբարանում գտնված մյուս իրր գիշերաքարից պատրաստված կշռաքարաձե, կախիկ ունեցող կմիքն է, որի աշխատող՝ ստորին հարթության վրա պատկերված է մի թռչուն, վերջինիս կաուցի մոտ՝ օձ: Նման աեսարան կա մահ Արգիշթիխիիում գրտնրված ըիայնական մի կարասի ուսի վրայի կնքադրոշմին: Ըստ երեույթին թռչունի և օձի մահն մեմամարաների աեսարանները վերարտադրում են ուրարտական առասպելարանությունից մկարչին հայտնի՝ աիեզերական, մայաստավոր և չար ուժերի համերժաեան պաշքարի գաղափարը: Այսօրվա դրությամբ, հայտնի են ըիայնական ռազմաթիվ կմիքներ, որոնք պահվում են աշխարհի ասորեր թանգարաններում: Բիայնական կմիքներն իրենց ձեով ռաժամվում են չորս աեսակների. զլանաձե, կշռաքարաձե, զանգակաձե և կենդանակերպ արձանիկների ձե ունեցող: Կշռաքարաձե կմիքներ (որոնց թվին է դասվում՝ և Երեանի դամբարանի օրինակը) հայանի են Էրերու-

միից, Արգիշթիխիիից, Թեյշերաիմիից, Բասամից և այլ հնավայրերից:

Դամբարանում գտնվել են մահ մեկ բրոնզե ձուլակաոր, անորոշ նշանակության բրոնզե մի իր, երկու բրոնզե եռոսանի պատվանդաններ և Վանակատի մի ցլեպ:

Դամբարանում գտնված իրերի ուսումնասիրությունը հնարավորություն է ապիս դրանք թվագրելու մ. թ. ա. VIII դարով: Թվագրության համար կոչման են ոչ թե մեաաղե առարկաները, որոնց մամնակները հայանի են և ավելի ուշ թվադրվող հուշարձաններից, այլ խեցեղենը: Երեանի դամբարանի իրերի այս հավաքածուն, միամալով Էրերումիից և Արգիշթիխիիից հայտնի վաղ թվագրվող նյութերի հեա, կազմում է Վանի թագավորության, մ. թ. ա. VIII դարի նյութական ու հոգեոր մշակույթի մասին պատկերացում ավող արժեքների մի ոչ մեծ խումը:

Այսօր դժվար է ասել, թե ո՞ր քաղաքի ըմակիչներն են թաղված եղել քննարկվող դամբարանում: Բանն այն է, որ դամբարանը գտնվում է Էրերումուց թավականին հեռու. հիմքեր կան եմթադրելու մահ, որ Էրերումի քաղաքի գերեզմանատունը գտնվել է այժմյան Նոր Արեշ թաղամասի ասրածքում: Երեանում գտնվող, մեզ հայտնի ըիայնական մյուս քաղաք՝ Թեյշերաիմի, մ. թ. ա. VIII դարում դեռեպ հիմնադրված է: Հեաեարար, կարելի է եմթադրել մի երրորդ քաղաքի գոյությունը Երեանի ասրածքում. մանավանդ որ ըիայնական ոչ մեծ հուշարձաններ են հայանի մահ Երեանի Չարրախ, Նորագավիթ թաղամասերից և Թումանյան փողոցից:

Երեանի դամբարանը իր ձեով և հորինվածքով համեմատարար քիչ մամաններ ունի և այս առումով շաա մոա է կանգնած Չրմեսի դամբարաններին: Այստեղ ըիավող թաղման ծեսերը սակայն հալանի են մահ մի շարք այլ ըիայնական հուշարձաններից:

Դամբարանների առկայությունն ինքնին վկայում է, որ տվյալ հասարակության մեջ եղել են արդեն պատկերացումներ հոգու և հանդերձյալ աշխարհի մասին. պատկերացումներ, որոնք իրենց արտացոլումն են գաել և ուրարաական կրոնաեան համակարգին վերարերող գրավոր աղյուրներում: Այս հանգամանքը հնարավորություն է ապիս, ճիշա է, շաա ընդհանուր գծերով, ներկայացնել ծնունդ-կյանք-մահ-հանդերձյալ աշխարհ անցման մասին ուրարացիների ունեցած պատկերացումների արտացոլումը կրոնում, որի արաանայություններից կարեորագույնը թերես . թաղման ծեսն է:

Այս հարցին առաջինն անդրադարձել է Գ. Ա. Ղափանցյանը: Նա գանում էր, որ ուրարտական ասավածություններից Ադարության խորհրդանշում էր ծրնունդ, Իրմուշիմին՝ նիվանդություն, կյանք, առողջություն, ըսպ «Ասավածը, որը հոգիներ է աեղափոխում»՝ մահ: Մհերի դաան արձանագրությունում, ուր սմփոսի-

ված են ուրարական դիցարանում ս. թ. ա. IX դարի վերջին ընդգրկված բոլոր աստվածությունները, նրանք հիշատակված են հաջորդարար և կազմում են իմաստարանական մի շարք:

«Հոգիներ տեղափոխող ասածո» առկայությունն խորատուում ինքնին վկայում է, որ այստեղ գոյություն են ունեցել սրսակերացումներ և առասպելներ հոգու, հանդերձալ աշխարհի, այս ս սրու աշխարհների միջև եղած սահմանի մասին, որը միայնակ հոգին չէր կարող հաղթահարել: Հանդերձալ աշխարհի սահմանի վրա սարդու հոգին հանդիպու էր թերևս և մեկ այլ աստվածության՝ Շերիթուին, որը ինչպես և իր միջազեռքան անվանակցուհին՝ Սարիթու-Սիռուրին, պահպանում էր հանդերձալ աշխարհի սուտքը:

Հանդերձալ աշխարհի սուտին եղած սրսակերացումը՝ Վանի թագավորությունում առնչվում էր ջրի, օվկիանոսի կա՝ ծովի հետ, որի առարկայացված սրի՝ նակն էր Վանա ինձը: Ինչպես վկայում են Վանա ծովակի շրջակայքից հայանի հսկական ավանդությունները, որոնք ծագումնային կապ ունեն թիայնականների հետ, կյանքը հանդերձալ աշխարհում նման է երկրայինին (միայն շրջված է հայելուձև), հոգին այնտեղ կարիք ունի կերակրի, հագուստի, զենքերի, գործիքների, փոխադրամիջոցների:

Հանդերձալ աշխարհի ախարակայն էր Խուտուի՝ նին՝ դիցարանի չորրորդ աստվածությունը, ախրակալը մարդու ճակատագրի:

Բիսյմիլիում, ըստ երևույթին, կար պսակերացում, թե երկրից դեպի հանդարձալ աշխարհ ամենող ճանապարհն անցնում է ժայռերի մեջ եղած ընկան, կամ արհեստական անձավների, ճեղքվածքների և, հնարավոր է նաև, «դարպասների» միջով: Այդ են վկայում թաղումների այն ձևերը, որոնք կաարված են ժայռերի ճեղքվածքներում և կամ արհեստական անձավներում: Այս առումով առանձնապես ուշագրավ է, որ եթե նույնիսկ թաղումը կատարվում էր գեանի մեջ կառուցված դամբարանախցում, ապա վերջինս, հաճախ պատվում էր քարե «գրահով»: Այս հանգամանքը ակնառու դարձավ և Երևանի դամբարանի պեղումների ընթացքում, որը շատ նմարավոր է, ժայռափոր թաղումների հետ նրանց նմանակեցման արահայտություններից մեկն էր: Ուշագրավ է, որ Վանի թագավորությունում պսակերացում է եղել այն մասին, թե առավածները հաղորակցվել են երկնային աշխարհի հետ, եղելով ժայռերի միջից: Կարծիք կա, որ նման պսակերացման նետ է կապված Բիսյմիլիում ասարածված այս կամ այն աստծուն (հիմնականում՝ Խալդիին) «դարպասներ» (ժայռի մեջ փորված արհեստական խորշեր) ձոնելու սովորույթը: Հավատալիք, որը պահպանվում էր Հայաստանում մինչև վերջին ժամանակներս՝ կապված Մհերի դռան (թիայնական Խալդիի «դարպասների») պաշտամունքի հետ: «Դուռ», որով Վանա ժայռի մեջ է մտել ու աշխարհից առանձ-

նացել է փոքր Մհերը: Ավանդությունը նրա ելքի հետ է կապում գալիք հասընդհանուր րարեկեցության գաղափարը:

Չնայած Վանի թագավորությունում հանդերձալ աշխարհի մասին եղած ընդհանրական պսակերացումների գոյությանը, թաղումներն այստեղ ունեին սկզբունքային ասարերություններ, որոնք պայմանավորված էին, թերևս, աերության էթնիկական, հասարակական-անասական և մշակութային անմիասեռությանը:

Փաստորեն Վանի թագավորության ասարածքում առանձնանում է երեք հիմնական թաղման ծես. ա) դիաթաղում, բ) դիակիզում, գ) դիամասնատում, որոնք հայտնի են իրենց ըագվածի տարրերակներով.

Դիաթաղում—այս ծեսը ընդորշ է եղել Հայկական լեռնաշխարհի մշակույթի զարգացման բոլոր փուլերի համար: Վանի թագավորությունում այն հայանի է եղել հեակյալ ասարերակներով. 1. թաղում ձեռակերտ անձավներում. դիակը երբեմն դրված է լինում սարկոֆագի մեջ (Վան, Բոսսանկայա, Կայալո դերե, Լիճ, Մագկերա, Բադոնց, Արծկե և այլն): 2. Մեկ կամ մի քանի ըածամունքներից կազմված դամբարաններում՝ փորված գեանի մեջ և կառուցված քարից. ունեն դրոմոս, դիակը դրվել է սարկոֆագի մեջ (Չրմես, Զիվիե): 3. Ժայռի ճեղքվածքի մեջ (Իգդիր): 4. Սալարկըղային դամբարանում (Արգիշթիխնիի, Օշական): 5. Մեծ, քարակղային դամբարանախցում (Օշական): 6. Հիմնահողային թաղում (Լիճ, Երևան): 7. Կարասային թաղում (Արգիշթիխնիի):

Դիակիզման ծեսը Հայկական լեռնաշխարհում հայանի լինելով միջին որոնգե դարից, հարասել է մինչև քրիստոնեության մուտքը Հայաստան: Վանի թագավորությունում հայանի էին այս ծեսի հետևյալ ասարերակները. 1. Դիանոթը թաղված է ժայռի ճեղքվածքում (Իգդիր): 2. Դիանոթը թաղված է հողի մեջ (Նոր Արեշ, Արգիշթիխնի): 3. Դիանոթը դրված է դրոմոս ունեցող մեկ կամ մի քանի ըածամունքներից կազմված դամբարանախցում (Չրմես, Երևանի դամբարան, Լիճ, Արծկե, Բադոնց): 4. Դիանոթը դրված է ձեռակերտ անձավում (Արծկե, Աիշար): 5. Դիանոթը թաղված է սալարկղային դամբարանում (Լիճ):

Դիամասնատման ծեսը Հայկական լեռնաշխարհում հայանի է սկսած վաղ որոնգի դարից և հարասել է մինչև վաղ միջնադար: Եթե վաղ թվագրություն ունեցող դամբարաններում այս ծեսը դրսևորվում է կմախքի ոսկորների մի մասի ըացակայությամբ կամ ասարանջավածությամբ և ոսկորները չեն տեղավորվել անյունասափորներում, ապա Վանի թագավորությունում դրանք միշտ դրված են եղել ուներին անցքեր ունեցող դիանոթներում: Վանի թագավորությունում այս ծեսը հայանի էր հեակյալ տարրերակներով. 1. Դիանոթը դրված է քարե դագաղի մեջ: 2. Դիանոթը՝

սաղարկային դամբարանում: 8. Դիանոթը թաղված է հողում (որոշը՝ վերոհիշյալ դամբարանները հայտնի են առայժմ միայն Արդիշթիխիլից): 4. Գիանոթը դրված է զետևի մեջ, քարից խնամքով կառուցված, դրոմոս ունեցող դամբարանախցի՝ որմնախորշում (Երեւիտնի դամբարան):

Չի կտրելի սակայն հարցը պատկերացնել այնպես, թե յուրաքանչյուր ավյաղ դամբարանադաշտում կամ մուկիսկ դամբարանում թաղումները պիտի կատարված լինեին հիշատակված ծեսերից միայն մեկով:

Այսպես, Իզդիբի դամբարանադաշտում հայանաբերվել է ուսումնասիրող էն թաղումներ՝ ինչպես դիակիզման, այնպես էլ դիաթաղման ծեսերով: Արդիշթիխիլիում հայտնի են թաղումներ՝ կատարված դիաթաղման, դիակիզման, դիամասնաւման ծեսերով: Լիւնի դամբարանադաշտում՝ դիաթաղման և դիակիզման ծեսերով: Նույն երեսույթը դիավում է ման Դեղելիի ու Արծկեի դամբարանադաշտերում. իսկ Չրմեսի և Բիայնիլիի Ջիուկունի (Վանա լճի հյուսիսային ափ) երկրում պեղված առանձին դամբարաններում ուսումնասիրվել են թաղումներ, կատարված մուկ դամբարանում, երկու աարերը՝ դիակիզման և դիաթաղման ծեսերով: Նման պատկեր դիտվում է և Երեւանի ուսումնասիրվող դամբարանում. սակայն թաղումները՝ այսպեղ կատարվել են դիակիզման և դիամասնաւման ծեսերով: Այս մանգամանքը կարելի է բացատրել Վանի թագավորության մեջ գոյություն ունեցող էթնիկական իրարարությանը: Ինչպես հայանի է, Վանի թագավորությունը, իր կալմավորման սկզբից եթե, չի եղել միատարր ո՛չ էթնիկական և ո՛չ էլ մշակութային առումներով: Տերության մեջ ապրում էին աարեր ժողովուրդներ, որոնք խոսում էին հիմնականում խոռի-ուրարական (կամ ալարոդյան) և հնդեվրոպական լեզվաընտանիքների պատկանող լեզուներով: Վերջիններիս թվին էին պատկանում հայերը, հեթիթները, յուվիացիները, իրանցիները և այլն: Սակայն, հիշա չի լինի ասել, թե այս ժողովուրդներից յուրաքանչյուրն ուներ իր բնակության հստակ ու անփոփոխ տարածքը, քանի որ այն ժամանակ ես, մի կողմից, գործում էին բնական միգրացիայի օրենքները, և մյուս կողմից աիւրության որոշակի, այս ուղղությամբ աարվող քաղաքականությունը:

Երկրի ամրոջականությունն ու քաղաքական և տնտեսական հզորությունը ամրապնդելու նպատակով, սկսած մ. թ. ա. IX դարի վերջին քառորդից արմատական, վարչական, ռազմական ու կրոնական բընագավառներում Վանի թագավորությունում իրականացվեց բարեփոխումների մի ամրոջ շարք: Բացի այս, Բիայնիլիում, Արդիշթի I-ի գահակալության աարիներից դիտվում է էթնիկական կայուն վիճակ ըստեղծելու ձգտում. խոսքը երկրի աարեր շրջաններից բնակչության անդաշարծերի մասին է, երեսույթ, որն օժանդակում էր պետական անասությունների կազ-

մավորմանը, երկրի միասնության ապահովմանը (վերարենկիչները, հայանվելով օսալ միջալայրում, շահագրգռված էին կենարոնական իշխանության հզորությանը) ու աարեր էթնիկական խմբերի միաձողմանը: Ինչպես նկատել է Գ. Ա. Մելիքիշվիլին, թիայնացիք արշավանքների ժամանակ անդահանելով այս կամ այն վայրի բնակչությանը, նրանց անդավորում էին պետական հողերի վրա: Այս վերարենկիչները աարավոր էին ծառայել բանակում, վճարել հարկեր և այլն: Միայն Արդիշթի I-ը վերարենկեցրել է (ոչ լրիվ ավյալներով)՝ մոտ 280000 մարդ, իսկ Սարգուրի II-ը 197000: Էթնիկական այս իրագրությունն իր խորագրեցությունն է թողել և աներության մշակութային առանձնահատկությունների վրա, հանգամանք, որ ինքնին պայմանավորում է Վանի թագավորության աարածքում գոյատեւած «թիայնական մշակույթի» և «անդական մշակույթների» առանձնացման անհրաժեշտությունը:

Աշխատանքում, «թիայնական մշակույթ» հասկացության ներքո նկատի է առնված այն աարելանք, որը բնորոշ էր հիմնականում Վանա լճի շրջակայքում ապրող բնակչությանը, որոնց աարադրանքը աարահանվում էր ման աներության կողմից վերակառուցված կամ նոր հիմնադրված վարչական ու սարատեգիական կենարոնները և կամ աարադրվում էր այնպեղ, թիայնական էալոններով:

«Տեղական մշակույթ» հասկացության ներքո նկատի է առնվում այն աարելանք, որը քննարկվող ժամանակաշրջանում, բնորոշ էր Էրիւնիում ապրող անդարնիկների համար: Այստեղ գանվող հուշարձաններից հայանի են բազմաթիվ ներմուծված նյութեր, բերված ինչպես թիայնական մշակութային կենարոններից, այնպես էլ ուրիշ, հրս արեւելյան երերներից, որոնք հասակորեն աարերակվում են անդական աարադրանքից: Ճալոք, փասագրական նյութի սակավության պատճառով, հասակ պատկերացում չունենք պատմական Հայասանի այլ շրջանների ոչ թիայնական մշակույթների մասին: Սակայն խոռիական ու փշուգիական հարուստ նյութեր պարունակող հուշարձանների գոյությունը Հայկական լեռնաշխարհին արեւմտքից ու հարավից հարող մի շարք շրջաններում, հնարավորություն են տալիս այսպեղ ես եթահրելու «անդական» մշակույթների գոյությունը: Միեւնույն ժամանակ, ըստ Հայասանի Հանրապետության աարածքից հայանի հնագիական նյութերի (մ. թ. ա. IX—VII դդ.), դիտվում է թիայնական մշակույթի ուժեղ ազդեցություն բնիկների նյութական մշակույթի վրա: Այս երեսույթը հասակ է դիտվում զենքերի (ի հայտ են գալիս սրերի, դանակների, դաշույնների ու նետապաքների որոշ նոր ձեւեր) և խեցեղենի (կիրառություն են սաանում թիայնական մշակույթին բնորոշ կանթեր և շրթեր ունեցող կավանքներ) վրա: Նույն երեսույթն է դիտվում և հոգեոր մշակույ-

թի ասպարեզում. «անգական» աստվածութուններն
ընդգրկված են համառարարական գիցարան, իսկ
րիաւնական աստվածութունների պաշտամունքը տարած-
ված է տերության ծաւրագավառներում:

Այսպիսով, մեկ անգամ ևս շեշտենք տրարաագի-
տութւան մեջ վաղուց հայտնի աւն կարծիքը, որ վա-
նի թագավորութւնում շարունակված էր ընթանալ եր-
կրրի՝ ասարբեր ծագում տնեցոգ ընակչության [խո-
ոիական, րիաւնական, հնգեվրոպական (հիմնականում
հայկական)] ձիածուլումը: